

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР І ТЕРОРИЗМ В УКРАЇНІ
XIX—XX ст.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ / Д. В. Архієрейський,
О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. Відп. ред. В. А. Смолій
К. : Наукова думка, 2002. — 952 с.: іл.

Колективна монографія, яка щойно побачила світ у видавництві “Наукова думка” під маркою Інституту історії України НАН України, є помітним явищем в українській історіографії. Ряд відомих істориків — всього 23 чол. (С. Білокінь, В. Волковинський, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко, В. Литвин, О. Реєнт, Ю. Шаповал та ін.) під керів-

Безперечно, цей проект був викликаний у життя небаченим зростанням за останні роки терору у світі (російсько-чеченська війна, зруйнування висотних близнюків у Нью-Йорку тощо). Однак політичний бік не є домінуючим у виданні. Наукове, засноване на унікальних архівних матеріалах, глибоке осмислення трагічних фактів з національної історії — ось рефрен книжки. Це наголошується у вступі, який належить акад. В. Смолю.

Видання складається з 13 розділів і хронологічно охоплює період від XIX ст. до сьогодення. Відкривається воно теоретичними роздумами В. Остроухова про природу цього явища у світовому масштабі й охоплює такі поняття, як “терор” і “тероризм” у російській історії, “терор” і “тероризм” як соціально-історичний феномен, проблеми історико-філософської інтерпретації понять “терор” і “тероризм”.

Революційний тероризм у XIX — на початку XX ст. — наступні два розділи праці. Вони включають широкий спектр питань від “українського сліду” в убивстві імператора Олександра II у 1881 р. до замаху на голову Ради міністрів П. Столипіна у вересневі дні 1911 р. (В. Волковинський). Тут є чимало новаторського — дано характеристику В. Засулич як родоначальниці тероризму, докладний аналіз підготовки вбивства у Києві П. Столипіна, висвітлено каральні акти чорносотенців, наведено факти більшовицької розправи.

Великий розділ “Громадянська війна: різні кольори терору” репрезентують О. Бойко, О. Ганжа, Д. Архієрейський, А. Гриценко, Т. Бикова. Він охоплює маловивчені питання першої українсько-російської війни, вбивства генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна у Києві, денікінський терор, українсько-польське протистояння, індивідуальний терор тощо. Тут є ряд цікавих фактів. З-поміж них виділимо зокрема такі, як замах на голову Української Центральної Ради (УЦР) М. Грушевського 30 квітня 1918 р. та відомості про присвоєння ім'я Б. Донського — вбивці генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна — у 1920-х рр. Липському провулку у Києві.

Перу чл.-кор. О. Реєнта належить підрозділ “Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників”. У ньому наголошується, що УЦР у березні 1918 р. відновила свої повноваження в Україні за складних обставин, по суті, на багнетах німецько-австрійських військ. Але ціна такого кроку виявилася аж занадто високою в економічному, політичному і моральному плані. А й справді, 60 млн пудів зерна та виробів з нього, 400 млн штук яєць, 2,75 млн пудів великої рогатої худоби (живою вагою), 3 млн пудів цукру — ось та плата лідерів Української Народної Республіки (УНР) за підтримку Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі з більшовизмом. Все це призвело до трагічних наслідків, суттєво звузило суверенітет УНР, змінило співвідношення сил не на користь Української Центральної Ради. Щоправда, лідери-радівці (М. Грушевський, М. Ковалевський та ін.) не поспішали виконувати зобов'язань перед окупантами. Надмірне затягування вирішення економічних зобов'язань розв'язалося силою. 29 квітня 1918 р. УЦР була розігнана і замінена Гетьманом П. Скоропадського. Демократичний період українського державотворення закінчився, уступивши місце військовій диктатурі. Рефреном звучить висновок: “Безробіття, шибениці й розстріли, каторжні роботи в Німеччині, принизлива підневільна праця на залізницях і транспорті, голодна смерть — ось що принесли селянству та робітникам австро-німецькі окупанти й гетьманці. Геноцид і терор стали нормою життя австро-німецьких військових властей і гетьманського режиму” (с. 145).

Наступні чотири розділи висвітлюють питання терору у тоталітарну добу 1917—1939 рр. і обіймають проблеми державного терору у добу непу,

масового терору як методу експропріації селян-власників, аспекти великого терору й управління державним терором. Без сумніву, як за обсягом тексту (1/3 книжки), так і за накалом пристрастей, це є центральні розділи видання. Ніколи ще в історії України терор не набував такого масового характеру, бо, по суті, став методом управління державою.

Дослідники звернули увагу на аспекти придушення “куркульського бандитизму”, боротьби з українським націоналізмом, винищення конкурентних партій (В. Ченцов, Д. Архієрейський), вбивства С. Петлюри (В. Гриневич). Чимало місця приділено селянському питанню у “воєннокомуністичній” політиці державної партії, розкуркуленню, упокоренню голодом (С. Кульчицький), партійним чисткам і вбивству С. Кірова, “ежовщині”, ліквідації “скрипниківщини” (Ю. Шаповал), більшовицькій теорії терору, з’ясуванню долі членів Української Центральної Ради (С. Білокінь), морально-психологічному аспекту державного терору (Л. Гриневич). Відзначимо, що в даних розділах використано надзвичайно багато цінного джерельного матеріалу, особливо з архівно-кримінальних і наглядних справ репресованих.

Наприклад, характеризуючи внутрішнє становище України на початку 1920-х років, С. Кульчицький зазначає, що воно було складним. Селяни, незадоволені продрозкладкою, піднялися на збройну антибільшовицьку боротьбу, в якій брали участь усі верстви села, за винятком наймитів і бідняків. Автор не прикрашає дійсність, а констатує, що проти зголоділого селянства воювала регулярна Червона армія, керована прославленими героями громадянської війни В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським. Тут автор по-новому осмислює ситуацію і переглядає історіографічні стереотипи, згідно з якими повстанський рух на селі був придушений силою та благодотворним виявом нової економічної політики і зазначає, що антибільшовицький повстанський рух на селі звели нанівець голодом, який охопив південні губернії України. Так, у 1921 р. радянська влада вперше запровадила терор голодом.

Чимало сторінок приділено розгляду нової економічної політики більшовиків. Домінує думка, що саме селяни із самого початку стали об’єктом державного терору. Сміливо відкинуте твердження заподадливих істориків і публіцистів, які твердили, що правляча партія у період 1921—1928 рр. капітулювала перед ринком. Насправді відбувався інший процес. Державна партія весь цей час намагалася пристосувати ринок для своїх потреб. Однак ця спроба зазнала невдачі, бо із самого початку була приречена, адже комунізм є цілковитим запереченням ринку. Отже, непис власну загибель у собі самому.

Партійна диктатура спиралася на органи насилля. Це цілком логічно, адже більшовицький режим постійно шукав ворогів. Обґрунтовується теза, що органи державної безпеки використовувалися вищим керівництвом КП(б)У для контролю за партією та в цілому за суспільством. Переглядаються і деякі оціночні критерії щодо ОДПУ, які побутують в історіографії. Зокрема зазначається, що, незважаючи на те, що чекісти формально не користувалися правом позасудових дій у 1920-х роках, насправді їм були надані широкі повноваження. В своїй практиці вони керувалися не нормами закону, а так званою революційною законністю: самочинно здійснювали арешти, проводили слідство, виголошували і виконували вироки. До чого привела ця практика, ми знаємо сьогодні.

Репресивній політиці більшовиків на селі присвячено ряд сторінок монографії. Не можна без болю читати сповнені драматизму сюжети насильницького вилучення у селян активістами-комнезамівцями решток

продовольчих товарів, варварське спустошення житниць України. Тематично до цих сюжетів примикають і рядки, які стосуються голодомору в Україні 1932—1933 рр. У монографії, по суті, побудовано концепцію постійного штучного створення голодомору як засобу утихомирювання села впродовж усієї розглядуваної доби. Щодня і щоночі відповідні комісії вилучали зерно в колгоспах. Наводяться незаперечні факти, що тільки комісія під керівництвом голови Раднаркому СРСР В. Молотова в період з 1 листопада 1932 до 1 лютого 1933 рр. з українських колгоспів вилучила 73,2 млн пудів хліба. Саме ці драконівські хлібозаготівлі і послужили причиною голоду в Україні у першій половині 1932 р. Конфісковували не тільки зерно, а й інші життєво необхідні продукти: м'ясо і картоплю. Висновок один: суцільне винищення українського села призвело до масової загибелі людей. Сталінська політика хлібозаготівель у сукупності з неврожаєм призвела до жахливих наслідків. Демографічні втрати від голоду сягали страшної кількості у 5 млн чол.

Чільне місце у пропонованій монографії присвячено репресіям в Україні. За останні роки про репресії написано чимало праць, захищено десятки дисертацій, тому не будемо зупиняти увагу на цьому явищі. Втім, підкреслимо інше. Тут чи не вперше порушено питання про відповідальність першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова у справі репресій і приведені дані про безпосередню причетність українського партійного вождя до цієї справи. Саме на совісті М. Хрущова лежить знищення до 30 тис. громадян України. До переваг рецензованої книги належить і підрозділ про депортації з України за національною ознакою.

Друга світова війна представлена у виданні двома розділами. Історики Ю. Киричук, О. Лисенко, Т. Вронська дослідили аспекти терору, головне, через діяльність ОУН та УПА. Тут багато дискусійних питань, які й сьогодні забарвлені політичним змістом, адже живі ще учасники тих подій. Зокрема, в розділах порушуються проблеми польського терору на українських землях, радянського терору 1939—1941 рр., терору на окупованих українських землях, терористичної тактики в діяльності ОУН та УПА.

Знайшлося місце й українському національному відродженню в перші місяці нацистської окупації Києва. Воно відбувалося в рамках задекларованої німецькою військовою адміністрацією підтримки самостійницького руху як гаранта стабільності на сході України. Разом з тим відроджувати українське національне життя можна було тільки під пильним оком нових хазяїв і з їх прямого дозволу. Отже, із самого початку цей національний ренесанс був поставлений під безпосередній контроль гітлерівців. Вже наприкінці березня і на початку жовтня 1941 р. до Києва з Галичини прибули похідні групи українських націоналістів — бандерівців ОУН(Б) і мельниківців ОУН(М) з метою пожвавлення національно-культурних потреб міста аж до політичної самостійності України. Звичайно, остання теза скоріше була прихованою мрією національно свідомих діячів. Із самого початку більш лояльні до німецької влади мельниківці отримали пріоритетні права у налагодженні нормальних умов функціонування давньої столиці України. Завдяки їх заходам у Києві була створена Київська міська управа на чолі з істориком, професором О. Оглоблиним. Її діяльність стала засобом національної мобілізації мас, тому зрозуміло, що вона користувалася значною довірою серед місцевого населення. Значних успіхів було досягнуто в культурній ділянці. Впродовж короткого часу відкрилися школи, запрацювали театри, відновлювали діяльність музеї, архіви і бібліотеки. Дітей почали вчити національних пісень, зокрема гімну “Ще не вмерла Україна”, забороненого радянською владою. Відроджува-

лося і церковне життя. Воскресила своє пастирство Українська автокефальна православна церква. Вулиці міста перейменовувалися на честь українських героїв.

Великого значення у Києві мало утворення націоналістами Української національної ради (УНРади) 5 жовтня на чолі з професором економістом М. Величківським. Завдяки її діяльності постала Спілка українських письменників (голова — О. Теліга), відновила роботу Українська академія наук (президент — В. Плотніков), почав діяти Київський університет. З ініціативи Президії УНРади виникли й такі поважні інституції, як Союз українського жіноцтва, Український Червоний Хрест з філіями в областях. Почали виходити масово українські газети. Тираж одного “Українського слова” (редактор І. Рогач) сягав рекордної кількості — 50 тис. примірників. Поступово УНРада ставала не тільки формально-правовим, а фактичним керівником національного життя. До зростання її популярності безпосередньо причетний один з найбільших діячів національного руху, відомий поет та ідеолог Олег Ольжич.

Звичайно, патріотична діяльність українських націоналістів викликала тривогу у нацистів, яка посилилася після приїзду в край гауляйтера Рейхкомісаріату “Україна” Еріха Коха, відомого своєю патологічною жорстокістю. Вже в листопаді 1941 р. відбулися перші арешти оунівців. 17 листопада того ж року була розпущена УНРада, а 25 листопада німецька окупаційна влада видала наказ про арешт і таємні страти без суду бандерівців. Тотальний молох гітлеризму захопив і мельниківців. Взимку 1941—1942 рр. у Києві арештували і розстріляли групу їх діячів, запідозрених у підпільній діяльності: літераторів Олену Телігу, Івана Ірлявського та Івана Рогача, бургомистра проф. Володимира Багазія. Редакцію національного часопису “Українське слово” розпустили, а газету закрили. Незважаючи на це, незалежницький рух не зник, а змінивши форми конспірації, продовжував і надалі свою роботу.

Останні розділи видання охоплюють аспекти масового терору у післявоєнний період, лібералізований терор і проблеми боротьби з тероризмом на сучасному етапі. Вони належать перу істориків В. Даниленка, Д. Веденєєва, О. Бажана і В. Крутова. Дослідники не обходять увагою гострі моменти історії, аналізують тактику повстансько-підпільного руху, який іноді вдавався до тактики камуфлювання “під маскою совітів”, приводять вражаючі цифри втрат з боку підпілля — 445 тис. громадян. Чимало місця у рецензованому виданні відводиться рецидивам терору в роки хрущовської “відлиги”, вбивствам Льва Ребета і Степана Бандери, придушенню інакомислення в добу “застою”. Ці сторінки докладно персоналізовані. Дається маловідома біографія Богдана Сташинського — безпосереднього вбивці професора Ребета і провідника ОУН С. Бандери.

Останні сторінки праці присвячені системі заходів боротьби з тероризмом, розширенню спектра завдань протидії тероризму.

Крапку у виданні поставила післямова чл.-кор. В. Литвина, де узагальнено висновки монографії.

Ще про один бік праці слід сказати окремо. В ній приведено достатньо вичерпний реєстр джерел і літератури (Г. Герасимова) і складений покажчик імен (О. Антипова), що суттєво допомагає у користуванні книжкою. На схвалення заслуговує і підбір вміщених фото-світлин. Серед них є чимало унікальних, як, наприклад, посмертні фото першого командувача УПА “Клима Савура” і Романа Шухевича.

Звичайно, у виданні є ряд недомовок і прорахунків. Майже нічого не говориться про терористичні акти радянських партизан у 1941—1944 рр.,

неправильно називається Наукове товариство ім. Шевченка (с. 577). Деякі підрозділи праці мало дотягують до заявленої теми, наприклад “Ленін як попередник Сталіна”, “Міжнародний тероризм та новий світопорядок”. Важлива тема “Червоний терор у Криму” заслуговує на схвалення. Але Крим у 1920 р. територіально Україні не належав. За цією логікою слід було б подати бодай коротко дані про терористичні акти на українських землях у складі Австро-Угорської монархії впродовж ХІХ — на початку ХХ ст., але ці сторінки у рецензованій книжці відсутні.

Безперечно, ці побажання є тільки стимулом для подальшої роботи і жодною мірою не впливають на позитивну оцінку видання. Вважаємо, воно стане корисним усім, кого вабить правдива і не прикрашена історія України.

І. В. ВЕРБА (Київ)